

Marek Czyżewski

Generalne kierunki opracowania, wymiary analityczne

1. Uwaga wstępna

Poprzez rekonstrukcję podstawowych cech polskich biograficznych doświadczeń wojennych chcemy opisać istotne cechy polskiej tożsamości narodowej czasu wojny. Wybór materiałów biograficznych z II wojny światowej jako podstawy dla analizy polskiej tożsamości narodowej jest uwarunkowany dwoma czynnikami:

- II wojna światowa była okresem, w trakcie którego szczególnie mocno uwydatniły się uprzednio ukształtowane podstawowe cechy polskiej tożsamości narodowej.
- Ponadto, ciężar specyficznych doświadczeń II wojny światowej przydał polskiej tożsamości narodowej nowych treści, których kulturowe i polityczne oddziaływanie trwa do dnia dzisiejszego. To właśnie doświadczenia wojenne są do tej pory zasobem interpretacyjnym dla wypełniania treścią polskiej tożsamości narodowej, np. poprzez odróżnianie „polskości” od „typowych” cech Niemca, Rosjanina (Sowieta), Żyda, Litwina, Ukraińca.

W opracowaniu Zbigniewa Bokszańskiego *Tożsamość narodowa: pojęcia i problematyka badawcza* (patrz tekst w niniejszym tomie) zostały określone teoretyczne wymiary pojęcia tożsamości narodowej, w tym także rozróżnienie na jej ujęcie „antropologiczne” i „socjologiczne”. Warto zauważyć, że analiza materiałów biograficznych umożliwia uwzględnienie zarówno jednej, jak i drugiej perspektywy. Rekonstrukcja struktur doświadczenia biograficznego oraz wydarzeń w życiu narratorów odpowiada w pierwszym rzędzie zainteresowaniu „antropologicznemu”, czyli pytaniu o wzory polskich doświadczeń biograficznych oraz pytaniu o wzory działań Polaków w czasie wojny. Z drugiej strony, nie ograniczając ujęcia „socjologicznego” do dyskursu elit, lecz przeciwnie – rozszerzając je o całościowe pole społecznej komunikacji, można potraktować te same materiały biograficzne jako dane odnoszące się do potocznych metod konstruowania dyskursów tożsamości narodowej. Co więcej, zainteresowanie dla struktur dyskursowych w pewnym stopniu osłabia ostrość podziału na ujęcie „antropologiczne” i „socjologiczne”; typowe dla narodowej społeczności struktury dyskursowe są jednocześnie wzorami działania (jeśli wzory narracji i argumentacji traktować jako schematy działania) oraz metodami konstruowania tożsamości narodowej.

2. Wymiary analityczne i diagram

Integracja poszczególnych zadań w ramach projektu była dokumentowana w postaci serii roboczych protokołów (tzw. „memo”) i doprowadziła do powstania wspólnego diagramu (patrz niżej). Diagram ten jest siatką pojęć składających się na analityczny opis podstawowych cech polskich biograficznych doświadczeń wojennych.

Podstawowymi elementami diagramu są dwie pary pojęć, dwie pary „wektorów biograficznych”:

- „zagrożenie” i „zaradność”, oraz
- „zakorzenie w historię” i „zakorzenie w *milieu*”.

Autorką pierwszej pary pojęć jest Alicja Rokuszevska-Pawełek¹. Zagrożenie odpowiada pojęciu „trajektorii”, czyli doświadczeniu pozostawania pod wpływem zewnętrznych warunków zagrożenia takich jak zagrożenie życia, bieda, głód, uwięzienie, deportacje i innych (por. dalsze objaśnienie wyżej, część 4 *Wprowadzenia, Technika wywiadu narracyjnego*).

Zaradność to radzenie sobie z wymogami sytuacji w skali mikrospołecznej, określonej przez dominujące warunki makrohistoryczne. Zaradność jest przeciwieństwem bezradności, czyli jednego z konstytutywnych elementów doświadczenia trajektorii. W obrębie zaradności odróżnić można następujące wymiary:

- zaradność jako sposób radzenia sobie z trajektorią (recesywne elementy biograficznego schematu działania w obrębie dominującego doświadczenia trajektorii),
- zaradność jako cecha autonomicznego biograficznego schematu działania lub wzorca instytucjonalnego (w tym przypadku zaradność jest sposobem radzenia sobie z sytuacją, której narrator w ogóle nie postrzega w kategoriach bezradności, lecz przeciwnie w kategoriach wyzwania, któremu można sprostać lub w kategoriach normatywnego oczekiwania, które należy spełnić).

Rozróżnienie: zakorzenie w historii – brak zakorzenia w historii (narracja prywatna, osobista, itp.) zostało zaproponowane przez Mieczysława Marciniaka. Rozróżnienie to – po pewnej modyfikacji (zamiast braku zakorzenia pojawiło się zakorzenie w *milieu*) – weszło w skład wspólnego diagramu jako dwa dalsze wektory biograficzne.

Zakorzenie w historii to umieszczanie własnych procesów biograficznych i interbiograficznych w planie makro-procesów historycznych i społecznych. Zakorzenie w *milieu* to umieszczanie własnych procesów biograficznych i interbiograficznych (np. rodzinnych) w planie lokalnego mikro-środowiska.

Zakorzenie w historii może opierać się na dwóch różnych zasobach interpretacyjnych: ideologie narodowe (potoczne historiozofie oparte na kulturowo ukształtowanych obrazach innych grup etnicznych) oraz ideologie społeczne

¹ Pojęcia „zagrożenia” i „zakorzenia w historii” stosuje także M. Melchior (1990), tam wszakże występują one jako terminy teoretyczne zaczerpnięte z tradycji interakcjonizmu symbolicznego. W niniejszym opracowaniu są to pojęcia wygenerowane z danych empirycznych.

(potoczne historiozofie klasowo-warstwowe). W naszych materiałach mieliśmy do czynienia praktycznie jedynie z tym pierwszym typem ideologii.

Zakorzenie w *milieu* jest wymiarem występującym co najmniej recesywnie w każdej niemal narracji (poza dramatycznymi sytuacjami pierwszego okresu uwięzienia lub przymusowej rozłąki z rodziną). Niekiedy jednak zakorzenie w *milieu* dominuje w narracji.

Zakorzenie w historię opiera się często na zasobach interpretacyjnych elit kulturalnych i politycznych. Istotna różnica w obszarze zakorzenienia związana jest z różnicami w rodzaju dostępu do dyskursu elit. Gdy dystans społeczny narratora do elit jest znaczny, „zakorzenia” on swoją narrację „w historię” poprzez sięgnięcie do kategorii wypracowanych w innej grupie społecznej. Z drugiej strony w wyższych warstwach społecznych zdarza się, iż zakorzenie w historię może ząbnić się z zakorzeniem w *milieu* (np. gdy członkowie rodziny są znaczącymi postaciami politycznymi).

Wspólnota regionalna (np. Wileńszczyzna) jest całością pośrednią między historią i *milieu*, ale bywa silnie „ideologizowana” w stronę zakorzenia w historię.

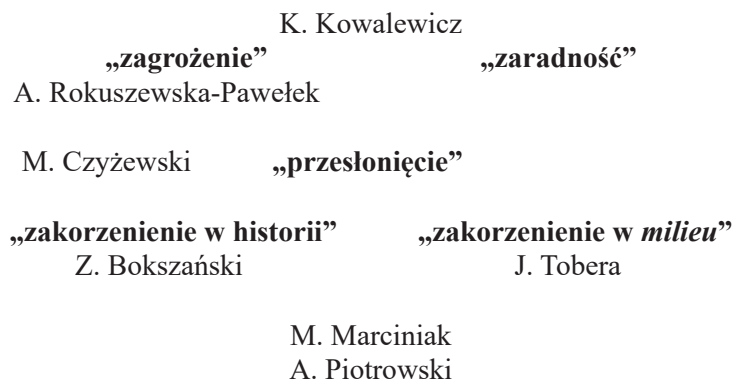
Przy opisie różnorodnych wektorów biograficznych może się przydać kategoria „przesłonięcia” (*Ausblendung*) Fritza Schützego (por. Kaja Kaźmierska, *Wywiad narracyjny – technika i pojęcia analityczne*, tekst w niniejszym tomie):

1. Do opisu zagrożenia, np. gdy doświadczenia szczególnie traumatyczne pojawiają się w obrębie „konstrukcji w tle” (należy podkreślić, że jest to tylko jedna z wielu możliwych form przejawiania się *Ausblendung* w narracji, a mianowicie taka, w której następuje swojego rodzaju cząstkowe lub całkowite *Einblendung*, czyli zdanie relacji z doświadczeń, które uległy pierwotnie przesłonięciu i zostały w głównej narracji pominięte; inne formy przesłonięcia polegają na skutecznym – sygnalizowanym lub niesygnalizowanym – pominięciu lub na lukach w relacji o istotnych doświadczeniach biograficznych; dotyczy to nie tylko zagrożenia, lecz także zaradności i innych wektorów biograficznych).
2. Do opisu zaradności w jej różnych przejawach:
  - zaradność jako autonomiczny biograficzny schemat działania lub autonomiczny wzorzec instytucjonalny może być związana z przesłonięciem, gdy tego rodzaju zaradność nie może być zaprezentowana jako moralnie lub politycznie prawomocna,
  - zaradność jako sposób radzenia sobie z trajektorią może być (a) objęta przesłonięciem, gdy nie jest moralnie lub politycznie prawomocna, lub też (b) podlega pełnej, niezakłóconej relacji biograficznej, gdy ta nie łączy się z niewygodą nieprawomocności.
3. Do opisu zakorzenia w historii i zakorzenia w *milieu* – w związku z pytaniem: czy i jak te dwa wektory biograficzne łączą się z przesłonięciem.
4. Do opisu stereotypów i uprzedzeń – przesłonięcie jest cechą doświadczenia biograficznego lub relacji o doświadczeniu biograficznym, której jedna z form

przejawiania się polega na „zakryciu” realnego lub potencjalnego doświadczenia biograficznego przez stereotypy i uprzedzenia.

Diagram

Wymiary analityczne projektu wraz z orientacyjnym umiejscowieniem poszczególnych opracowań indywidualnych

Temat K. Kaźmierskiej jest monograficzny i dlatego ze swej natury obejmuje wszelkie możliwe wektory.

3. Po co to wszystko?

Zajmując się intensywną – i bardzo pracochłonną – socjolingwistyczną analizą jakościową wywiadów narracyjnych nie sposób nie zadać sobie pytania: i po co ten wysiłek? Czy nie można uprawiać badań biograficznych przy mniejszym nakładzie pracy? Czy istnieją efekty badawcze, które można uzyskać tylko i wyłącznie na tej właśnie żmudnej drodze?

Pytania tego rodzaju dotyczą w równej mierze także innych metod jakościowych, np. analizy konwersacyjnej. Te i podobne pytania pojawiają się także zazwyczaj w sytuacji przedstawiania wyników badań interpretatywnych wobec publiczności „zewnętrznej”.

3.1. Kultura jako – także – metoda

Socjologia interpretatywna zwróciła uwagę na znaczenie potocznych metod interpretacji. W radykalnym sformułowaniu Petera Eglina (1980) „kultura to metoda”, czyli kultura to w pierwszym rzędzie zespół metod interpretacji. Wykorzystując tę inspirację, jednocześnie chcąc uniknąć radykalizmu niektórych odmian socjologii interpretatywnej, należałoby zmodyfikować sens niektórych podstawowych pojęć socjologicznych. I tak, kulturę można by rozumieć nie tylko

jako zespół wzorów, norm, wartości, pól semantycznych, lecz także jako zespół sposobów prowadzenia interakcji, sposobów autoprezentacji, sposobów mówienia. Przekładając tę ideę na rzecz niniejszego projektu badawczego, można by powiedzieć, że elementy kultury narodowej (typowe doświadczenia wojenne, tożsamość narodowa) to nie tylko określone treści (konkretne doświadczenia, konkretne wyobrażenia o sobie i o innych), ale także formy (sposoby narracji, sposoby argumentacji).

Przy tak rozumianym przedmiocie badań dokładny zapis wywiadu i jego drobiazgowa analiza okazują się nieodzowne. Tylko na tej drodze jest możliwa identyfikacja nie tylko treściowych, ale i formalnych cech doświadczeń biograficznych (struktury procesowe, rodzaje argumentacji) oraz tożsamości narodowej (wektory biograficzne i ich układy).

3.2. Idiom biograficzny

Kulturę można zatem rozumieć (i badać) jako zespół norm i wzorów oraz zespół form prowadzenia interakcji, autoprezentacji i mówienia. Należące do przedmiotu naszego projektu elementy kultury narodowej (typowe doświadczenia wojenne, tożsamość narodowa) to nie tylko określone treści (typowe doświadczenia, typowe wyobrażenia o sobie i o innych), ale także formy (kulturowo ukształtowane sposoby narracji, kulturowo ukształtowane sposoby argumentacji). Skoro tak, to dalszym krokiem może być zwrócenie uwagi na powiązania między szczególnymi treściami kulturowymi a szczególnymi formami kulturowymi.

Warto podkreślić, że badania biograficzne Fritza Schützego ukształtowały się w toku nieortodoksyjnej recepcji interpretatywnej socjolingwistyki i polegają w tej mierze właśnie na wiązaniu formalnych cech relacji autobiograficznej, dających się opisać dzięki „technicznemu” wyposażeniu interpretatywnej socjolingwistyki (czyli tak zwanego „jak?” w procesach komunikowania się) z „bazowymi” zagadnieniami socjologicznymi. Z tej inspiracji powstała także analiza cech mentalności nazistowskiej poprzez rekonstrukcję formalnych cech autobiograficznej relacji Hössa (Czyżewski, Rokuszevska-Pawełek 1989-1990). Inaczej mówiąc, chodziło o to, na czym polega nazistowskie relacjonowanie własnego życia.

W ramach analizy dyskusji w środkach masowego przekazu przydatne okazują się pojęcia „idiom interakcyjny” i „idiom polityczny”. Idiom interakcyjny oznacza występowanie szczególnych treści kulturowych w powiązaniu ze szczególnymi formami porządku interakcyjnego, a idiom polityczny oznacza występowanie powiązań między szczególnymi formami porządku interakcyjnego a komunikowaniem szczególnych treści politycznych (innymi słowy, czy i na ile aktorzy w dyskursie publicznym, np. politycy różnych orientacji, zachowują się odmiennie w środkach masowego przekazu, różnią się sposobami autoprezentacji, sposobami argumentacji itd.) (Czyżewski 1993, 1995). Pojęcia idiomu interakcyjnego i politycznego zbliżone są do pojęcia zachowania codziennego jako

kategorii historyczno-psychologicznej u Jurija Łotmana (Łotman 1993). Intuicja jest ta sama: jak pewna orientacja polityczna może być związana z określonym sposobem zachowania i mówienia, stylem bycia.

Pojęcie idiomu biograficznego – jako powiązania między różnymi treściowo doświadczeniami wojennymi i kulturowo ukształtowanymi sposobami ich relacjonowania, w tym sposobami narracji i argumentacji (czyli sferą tzw. „jak?”) – może okazać się użyteczne do analizy wywiadów narracyjnych, czy szerzej – materiałów biograficznych. Można np. powiedzieć, iż wspomniana analiza autobiografii Rudolfa Hössa pozwoliła na opisanie własności składających się na istotny wariant „nazistowskiego idiomu biograficznego”. Wiele indywidualnych zadań badawczych w obrębie niniejszego projektu da się odnieść do pytania o powiązania charakterystycznych treści doświadczeń biograficznych z ich cechami formalnymi. W kilku przypadkach możliwe okazało się opisanie wariantów „polskiego idiomu biograficznego” w odniesieniu do II wojny światowej (np. „idiom wileński”).

Warianty „polskiego idiomu biograficznego” można opisać w dwóch wymiarach:

1. Jako szczególne rozkłady wektorów biograficznych (np. dominacja zagrożenia lub zaradności, czy też zakorzenienia w historię lub zakorzenienia w *milieu*) oraz szczególne sekwencje wektorów biograficznych (następowanie po sobie poszczególnych wektorów biograficznych w toku procesu biograficznego) – w powiązaniu z określonymi polskimi doświadczeniami wojennymi. (Podobnie jako cechę „nazistowskiego idiomu biograficznego” można uznać powiązanie pewnych struktur procesowych – trajektorii i instytucjonalnego wzorca działania – ze specyficznymi treściami doświadczenia biograficznego w przypadku autobiografii Rudolfa Hössa).
2. Jako szczególne cechy organizacji tekstu autobiograficznego – w powiązaniu z określonymi polskimi doświadczeniami wojennymi. (Podobnie jako cechę „nazistowskiego idiomu biograficznego” można uznać powiązanie takich cech tekstu autobiografii Hössa jak anonimowość, sentymentalizm lub odrzucenie intersubiektywności ze specyficznymi doświadczeniami biograficznymi Hössa).

3.3. Procesualne aspekty zjawisk społecznych

Fritz Schütze podkreśla, że szkoła Chicago była w szczególny sposób zainteresowana procesami społecznymi. Celem badawczym interakcjonistów było często nie tyle wyjaśnienie przyczynowe lub funkcjonalne, co rekonstrukcja „naturalnej historii”, czyli rekonstrukcja procesu, na którego drodze dane zjawisko powstało, miało miejsce czy też uległo zanikowi.

Zdaniem Schützego, nowoczesna, socjolingwistyczna analiza jakościowa jest szczególnie predestynowana do badania procesualnych aspektów zjawisk

społecznych, w odróżnieniu od analizy ilościowej, nadającej się najlepiej do badania dystrybucji cech, lub ewentualnie do badania zmian dystrybucji cech w czasie. Można dodać, że analizy procesualnej nie umożliwia też tradycyjna analiza jakościowa, np. analiza treści.

W obrębie procesualnych aspektów zjawisk społecznych można wyróżnić trzy wymiary:

- makroprocesy (procesy obejmujące wielkie zbiorowości, jak urbanizacja czy masowa emigracja),
- procesy biograficzne (procesy obejmujące całość historii życia lub jej znaczące aspekty, jak kariera zawodowa lub znaczące fazy, jak zmiana statusu społecznego), i
- procesy interakcyjne (dynamika epizodu interakcyjnego, np. rozmowy lub kompleksu działań, np. zebrania politycznego).

Ten podział odnaleźć można w tradycji Chicago oraz w badaniach biograficznych Fritza Schützego, z drugiej strony podział ten pojawia się także w socjologii fenomenologicznej (Wagner 1972: 71).

Metoda biograficzna daje wgląd we wszystkie trzy wymiary procesualne i z tego punktu widzenia dostarcza idealnego materiału socjologicznego. Przekładając to na użytek niniejszego projektu, należałoby zauważyć, że wywiady narracyjne:

- informują o kolektywnych procesach (wojna jako proces, fazy wojny jako procesy – wywózki, przejścia frontu, ucieczki – ujmowane np. jako trajektorie kolektywne lub kolektywne biograficzne schematy działania),
- relacjonują procesy biograficzne (sekwencje doświadczeń wojennych, sekwencje wektorów biograficznych), i
- zdają sprawę z rekonstruowanych scen interakcyjnych (np. spotkania z przedstawicielami innych grup etnicznych).

Sformułować można tezę, iż na ile powiodło się ewentualne wyprofilowanie naszych zadań indywidualnych w kategoriach procesowych, na tyle dokonało się realne przesunięcie projektu w stronę podejścia holistycznego (a nie atomistycznego), a także w stronę traktowania biografii jako „tematu”, a nie tylko jako „środka” (posługuję się tu znanym rozróżnieniem Helling 1990).

3.4. Procesy i struktury

Podkreślić należy, że zainteresowanie dla procesów w interakcjonizmie Anselma Straussa i w badaniach biograficznych Fritza Schützego nie oznacza braku zainteresowania dla struktur. Procesy są traktowane w tej tradycji badawczej jako „procesy strukturalne” (Schütze) – czyli przebiegi fazowe – a nie jako płynne, pozbawione wewnętrznej organizacji strumienie zdarzeń (doświadczeń).

Wzgląd na obustronne relacje między procesami i strukturami doświadczenia biograficznego stanowi dodatkowe uzasadnienie dla rozpatrzenia wektorów

biograficznych jako swojego rodzaju meta-struktur procesowych, czyli uwikłanych w proces biograficzny kompleksowych cech strukturalnych doświadczenia biograficznego.

Podobnie rzecz ma się z pozostałymi dwoma wymiarami procesualności: makroprocesy to zmiany makrostrukturalne (np. przejście od okupacji radzieckiej do okupacji niemieckiej, jako odmiennych form porządku społecznego), procesy interakcyjne to zmiany dostępne strukturalnej mikroanalizie (np. dające się strukturalnie opisać fazy rekonstruowanych scen i kompleksów działań).

Bibliografia

- Czyżewski M., 1993, *Auseinandersetzungen mit dem „eigenen“ Rechtsextremismus in deutschen und polnischen Massenmedien*, Preprint, Zentrum für interdisziplinäre Forschung, Bielefeld.
- Czyżewski M., 1995, *man muss diese jugend rEtten und nIcht hassen: Auseinandersetzungen mit dem Rechtsextremismus in deutschen und polnischen Massenmedien*, [w:] M. Czyżewski, E. Gülich, M. Kastner, H. Hausendorf (red.), *Selbst- und Fremdbilder im Gespräch. Kommunikative Prozesse nach der Wiedervereinigung Deutschlands und dem Systemwandel in Ostmitteleuropa*, Westdeutscher Verlag, Opladen, s. 348–378.
- Czyżewski M., Rokuszewska-Pawelek A., 1989–1990, *Analiza autobiografii Rudolfa Hössa*, „Kultura i Społeczeństwo”, w trzech częściach: nr 2/1989, s. 35–65, nr 3–4/1989, s. 163–181, nr 1/1990, s. 119–135.
- Eglin P., 1980, *Culture as Method: Location as an Interactional Device*, „Journal of Pragmatics”, vol. 4, s. 121–135.
- Helling I., 1990, *Metoda badań biograficznych*, [w:] J. Włodarek, M. Ziółkowski (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa-Poznań, s. 93–115.
- Łotman J., 1993, *Poetyka zachowania codziennego w kulturze rosyjskiej XVIII wieku*, [w:] B. Żyłko (red.), *Semiotyka dziejów Rosji*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź, s. 189–221.
- Melchior M., 1990, *Społeczna tożsamość jednostki*, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych, Warszawa.